

PUT TEILHARDA DE CHARDINA OD GEOLOGIJE DO ANTROPOKOZMOLOGIJE

Svaki onaj koji želi, hoće ili mora, iz bilo kojeg razloga, danas još pisati ili govoriti o ličnosti i djelu francuskog geologa, paleontologa i antropologa, oca isusovca Teilharda de Chardina, osjeća tjeskobu i ispraznost. Zašto? Poplava knjiga, brošura, eseja, članaka, mnogobrojna predavanja, konferencije, seminari i simpoziji posvećeni ličnosti i djelu o. Teilharda sugeriraju pitanje: može li se uopće još nešto reći o tom čovjeku, što već ne bi bilo rečeno i ponavljano? U predgovoru značajnom djelu protestantskog teologa Georges-a Crespyja **Teoška mirao Teilharda de Chardina** (Paris, 1961) posljednik literarne ostavštine Claude Cuénot piše: »Poplava knjiga i članaka o velikom po oniku podsjeća na valove oceana: mnogi od njih beskorisno nestaju u pijesku.«

Prijetnji beskorisnosti pridružuje se i sumnja: nije li se uvukao kompleksni društveni fenomen mode i publiciteta i u takva ozbiljna područja ljudske djelatnosti kao što su nauka, filozofija, teologija i politika? Bernard Charbonneau, autor knjige **Teilhard de Chardin, prorok totalitarne epohe** (Paris, 1963), knjige provokantne jednako za pristalice kao i za protivnike Teilharda, konstatira: »Otac Teilhard je u modi. Njegova djela, koja su za njegova života cirkulirala unutar malih krugova katoličkih intelektualaca koji su ih skrivali pod kaputom, sada izlaze pod pokroviteljstvom komiteta, u kojem se pojavljuju imena Toynbeea, Andréa Malrauxa i kraljice Marie-José iz Italije.«

Charbonneauovu konstataciju, izgleda, potvrđuje slijedeća činjenica. Pariška izdavačka kuća Editions du Seuil doživjela je izvanredan uspjeh kad je 1955. objavila prvo i glavno djelo Teilhardovo **Fenomen čovjeka** (Le phénomène humain) koje se prodavalo kao roman »crne serije«. A djelo već spomenutog Claudea Cuénota **Teilhard de Chardin** (1963), izdano od iste izdavačke kuće u poznatoj seriji »Écrivains de toujours«, postalo je brzo bestseller. Posumnjajući u autentični naučno-filozofski i teološki interes abnormalno velikog broja kupaca Teilhardova djela, direktor pariškog časopisa kršćansko-personalističke inspiracije »Esprit« Jean-Marie Domenach jednom je rekao, da bi bilo interesantno sociološko istraživanje ovog uspjeha.

Ovdje ćemo pristup centralnoj Teilhardovoj misli kao i sporovima oko te misli kombinirati s kratkim opisom dinamike razvoja Teilhardova naučnog interesa i njegove intelektualne avanture.

Teilhard de Chardin rodio se godine 1881. u plemićkom dvorcu Sarcenat, nedaleko od Clermonta, u francuskoj pokrajini Auvergne, odakle potječe i Pascal, kako to vole isticati Teilhardovi biografi. Vole isticati i to da je po majčinoj liniji u rodstvu s Voltaireom. Kao dječak osjećao je kako ga privlači priroda na neki čudesan način. Pet godina prije svoje smrti piše Teilhard u spisu **Srce materije** (1950): »Sigurno nisam imao više od 6 ili 7 godina kad sam počeo osjećati da me privlači Materija ili, još točnije, nešto što 'sja' u srcu Materije.« Već u tim godinama običavao se mali Teilhard povući u osamljenost da razmišlja nad serijom svojih »idola«, kako je nazivao masivne željezne predmete robusnih oblika koje bi skupljao i skrivao u dvorištu plemićkog dvorca. Zašto željezo i zašto upravo takva oblika? Teilhard nam odgovara: »... za moje dječjačko iskustvo ništa na svijetu nije bilo tvrđe, teže, otpornije, trajnije nego ta čudesna supstancija... Konzistencija: to je bio za mene nesumnjivo temeljni atribut B'tka.«

Ali, evo krize i razočaranja: oko desete svoje godine konstatirao je da metal rđa, da nije otporan i da se može brazdati. Napušta metal, okreće se mineralu. Neko vrijeme ga zavodi čudesnost i nepristupačnost vatre i plamena, no ono što će ga još jače fascinirati jest boja i transparentnost ametista i kvarcnih kristala. Kamen će konačno zarobiti njegov interes i znatiželju do

te mjere da će geologija postati njegovo naučno područje, koje neće napuštati do svoje smrti.

Okrenuvši se k mineralu i kamenu, Teilhardovo traženje elementarne konzistencije nije doduše prestalo, ali je osjetio da se budi u njemu osjećaj za ono što će poslije nazvati »smisao za tvar stvari«, i još dalje, za »tvar kozmosa«. Od njegove 11. do 18. godine »smisao za kozmos« progresivno se razvija, kao i »smisao za cjelinu«, za »svijet kao konkretnu i solidarnu cjelinu«.

S tako razvijenim smislom za geologiju ulazi u isusovačku družbu 1899. i prolazi kroz klasično isusovačko formiranje: studira tri godine filozofiju, zatim predaje kemiju i, kako on kaže, »predkvantnu« i »predrelativističku« fiziku u jednom isusovačkom koledžu, studira zatim četiri godine teologiju i 1911. zaređen je za svećenika. Iduće godine susreće se s Marcelinom Boulom, antropologom i specijalistom za nalaze neandertalskog čovjeka, i s poznatim paleontologom abbé Breuilom putuje po sjevernoj Španjolskoj i istražuje spilje s prethistorijskim slikarijama. Sudjeluje u prvom svjetskom ratu i piše svoje prve eseje. Njegov prvi esej, **Kozmički život**, nastao je 1916. Taj datum smatra jedan od najboljih poznavalaca Teilharda, Claude Cuénot, datumom »budenja teilhardovskog genija«. Poslije rata dolazi na Sorbonu, studira prirodoslovne nauke, piše doktorsku tezu **Sisavci donjeg francuskog cocena i njihov položaj u mineralnim slojevima** i objavljuje studiju **Sisavci donjeg cocena u Belgiji** (1927). Predaje paleontologiju i geologiju na Katoličkom institutu u Parizu, gdje mu je sa strane katoličkih naučnih krugova i crkvenih poglavara sustegnuto povjerenje zbog njegovih ideja. Napušta pedagoški rad i 1923. odlazi na naučno putovanje u Kijinu.

S dolaskom u Kijinu započinje drugi period Teilhardova istraživačkog rada u kojem otkriva povijest čitavog kontinenta, jer se kompleksni faune u svojoj evoluciji »mogu pratiti bez prekida na istom mjestu u dubinu od više milijuna godina, od mIOCena do naših dana...«, oduševljeno piše Teilhard. Najinteresantnije Teilhardovo otkriće je prvi dokaz za opstojanje paleolitskog čovjeka u Kini.

Treći period Teilhardove naučne karijere proteže se od god. 1933. do 1946. Godine toga razdoblja znače zadnje godine njegova boravka na Dalekom istoku. Ovaj period započinje najznačajnijim događajem u njegovoj naučnoj karijeri: njegovo učešće u ulozi nadglednika pri nenadanom otkriću »famosnog pekinškog čovjeka«, poznatog kao Sinanthropos. Père Leroy priča, kako je pred jednim kamenom koji je suradnik Pei slučajno izvukao iz ladice Teilhard de Chardin, nakon kratkog ispitivanja, uskli nuo: »...evo obradenog kamena.« Ali, da bi se korektno situirao i interpretirao novi i senzacionalni fosilni čovjek, trebat će stratigrafski, fiziografski i paleontološki istražiti čitav kvaternarni period Dalekog istoka, računajući Indiju, Burmu i Javu. Teilhard se spušta prema jugu u dolinu Yang-Tsé sve do Tibeta, Kašmira, Jave i Burme da bi ispitao ekvivalentnost, geološku i kronološku, slojeva sjevernokineskog Sinanthroposa sa slojevima Pithecanthroposa s Jave.

Sa sedamdeset godina Teilhard ulazi u posljednju fazu naučno-istraživačke avanture: upoznaje dva nova kontinenta: Afriku i Ameriku. U tehničkom smislu Teilhard je prestao već nekoliko godina doprinositi progresu geologije i njegov interes je upravljen isključivo Čovjeku, ili, kako to točnije precizira Paul Grenet u knjizi **Teilhard de Chardin, kršćanski evolucionist** (Paris, 1961): »...on (Teilhard) interesira se za geologiju samo u njezinu odnosu s čovjekom.« U cilju povezivanja problema geologije i antropologije, Teilhard je zajedno s Pierreom Leroyom osnovao u Pekingu Institut za geobiologiju (1940), a poslije (1943) i pokrenuo časopis »Geobiologija«. U posljednjem kratkom periodu (1951–1955) osnovni problem jest problem »oblikovanja kontinenta« koje je smatrao uvjetom sine qua non »oslobodenja ljudske misli i ko-refleksije«.

Nitko nije bolje i konciznije opisao čitavu problematsku dinamiku Teilhardove istraživačke avanture na kompleksnom području geologije-paleontologije-prethistorije-antropologije nego on sam. Učinio je to pred južnoafričkim

arheološkim društvom u listopadu 1951, gdje je, prema zapisu Claudea Cuénota, izjavio slijedeće: započelo se time da su ga najprije učili da čovjek vuče svoje porijeklo iz jednog neandertalskog stabla u Evropi, a poslije da je rođen u Centralnoj Aziji u nizu Sinantroposova potomstva. Nakon toga, od 1933, došao je do uvjerenja da fosilni ljudi iz Dalekog istoka (pitekanthropi i srodni oblici) nisu ništa drugo nego druga, malo lateralnija, grana hominida koja se vjerojatno razvila u južnoistočnoj Aziji na sasvim periferni način u odnosu spram glavnog centra hominizacije. I zbog toga razloga sa zadovoljstvom je posjetio tu zemlju, što je shvatio, da je, kako po svemu izgleda, čovjek konačno mnogo stariji i dublje ukorijenjen u Africi nego u Aziji: najprije paleontološki govoreći (prisutnost brojnih terciarnih znakova, i u donjem pleistocenu gustoća australopitekoïda), ali također i kulturno. Dok su naime u Aziji kamene industrije rasijane na nepravilan i diskontinuiran način od juga prema sjeveru, te se čini kao da je čitav pleistocen bio potreban čovjeku, — koji je došao najprije s juga, zatim sa zapada, konačno sa sjevera, da se definitivno učvrsti na kontinentu, — u Južnoj i Istočnoj Africi naprotiv je evidentan začuđujući kontinuitet i začuđujuće bogatstvo kamenog oruđa koje se pojavljuje slojevito, počevši od vrlo stare industrije šljunka, da bi se nastavilo u industriji Acheuleena nevjerojatnog savršenstva. U Evropi i Aziji fosilni čovjek izgleda kao novodošao, dok se u ovoj zemlji pojavljuje kao autohton.

To bi bio prvi rezultat Teilhardova istraživanja: mjesto porijekla čovjeka treba tražiti u Africi! U spomenutoj konferenciji pred južnoafričkim arheološkim društvom u listopadu 1951. kaže: »Kad sam polagao ispite iz geologije, klasična teorija je bila: 'Propadanje kontinenta',... zatim... 'Odvajanje'. Obje teorije postulirale su jedan originalni kvantum, parcijalno konsolidiran... Sada, treća ideja (faktor) koja rezultira iz mojih ličnih opažanja: 'rast' kontinenta koji se temelji na dva fenomena: a) postepeno podizanje kontinentalne platforme (kontinentalizacija), b) još postepenija ekspanzija putem marginalne adicije granitiziranih fleksura.«

Nakon opisa dinamike naučno istraživačke avanture Teilharda i sumarna pregleda njegovih rezultata na području geologije, paleontologije, prehistorije i antropologije, sigurno će se netko zapitati: čemu tolika buka oko tog čovjeka i njegova djela kad rezultati do kojih je došao na spomenutim područjima mogu biti doduše interesantni ne samo za uski krug stručnjaka nego i za širu publiku, ali nije jasno zašto bi se za Teilharda i njegovo djelo raspaljivale toliko strasti, za i protiv, u sveučilišnih profesora i domaćica, teologa i fabrikarata, ljudi s mističkim inklinacijama i menadžera, šefa države i anonimnog osamljenika velegradskih ulica?

Na to pitanje odgovorit ćemo kratkom analizom značenja drugog termina koji sadrži naslov, termina **antropokozmologije**.

Prateći intelektualni razvoj Teilharda, vidjeli smo kako kao dječak obložava željezo, plamen, kvarc i kamen. No nije se zaustavio ni kod kamena. 31. prosinca 1926. piše i priznaje: »Intelektualno sam još zainteresiran i apsorbiran tehničkim geološkim istraživanjima na području i u zemlji gdje ima još mnogo stvari da se otkriju. Ipak, imam utisak, naročito posljednje dvije godine, da me postepeno privlači studij čovječanstva, ne prehistorijskog, nego sadašnjeg. Shvaćam sve više i više čovjeka kao **veliki zemaljski fenomen** (le grand phénomène terrestre), kao fenomen u kojem kulminiraju najveći geološki događaji i najšire kretanje života. Drugačije rečeno, otkrivam ljudske produžetke geologije... Ne znam zašto geolozi proučavaju sve koncentrične sfere od kojih je sazdana zemlja, osim jedne: one koja je formirana ljudskim slojem koji misli; — a oni koji se interesiraju za čovjeka uglavnom su daleko od geologije. Trebalo bi ujediniti ta dva gledišta.« Već iduće godine, tj. 1927. u siječnju, piše: »Imam u projektu rad o čovjeku, i to ne o prehistorijskom čovjeku, nego o čovjeku promatranom kao najvećem telurijskom i biološkom događaju našeg planeta.«

Tako se rodila u Teilharda ideja da se povežu do sada odviše odvojeni fragmenti cjeline: Čovjek i Svemir, Anthropos i Kosmos. Proučavani zajedno, jedan kroz drugi, tvore jedinstvenu nauku — **antropo-kozmo-logiju**. Ta Teilhardova ideja o čovjeku kao jedinstvenom kozmičkom fenomenu precizirat će se iz godine u godinu sve više i literarno oblikovati u nizu Teilhardovih spisa, a napose u glavnom njegovu djelu **Fenomen čovjeka**. Raspon tematike i problematike sugeriraju goli naslovi spisa koje je već spomenuta izdavačka kuća u Parizu, Éditions du Seuil, izdala postepeno u 7 svezaka. Evo naslova tih svezaka: **Fenomen čovjeka** (Le phénomène humain), **Pojavljivanje čovjeka** (L'apparition de l'homme), **Vizija prošlosti** (La vision du passé), **Božanska sredina** (Le milieu divin), **Čovjekova budućnost** (L'avenir de l'homme), **Ljudska energija** (L'énergie humaine), **Aktiviranje ljudske energije** (L'activation de l'énergie humaine).

Rekli smo na početku i ponavljamo: djela posvećena Teilhardu u Francuskoj i u ostalim zemljama vani njegove domovine tvore čitavu jednu biblioteku. Svi autori se trude da razumiju i uhvate centralnu misao Teilharda koji, gotovo bismo rekli, prezire ljubomorno čuvane i pedantno njegovane metodološke granice među naučnim disciplinama. Jednako mu je tako i jezik, terminologija slobodna i »nedisciplinirana«. Pišući svoje glavno djelo **Fenomen čovjeka**, Teilhard se tuži da mu je teško »prevesti u rečenice viziju ma kako bila jasna« i da bi trebalo imati »misao i stil samog Platona« da bi u tome uspio. Završava tu svoju jadrkovsku rečenicom: »Učinit ću ono što budem mogao.« Mislim da ne trebam bolji uvod u pokušaj formulacije Teilhardove misli o cjelokupnoj **kozmičkoj** evoluciji i ishodu te evolucije. U ovom mom pokušaju slijedit ću jezik kojim je sam Teilhard godinu dana prije smrti rezimirao svoju viziju u spisu od nekoliko stranica pod naslovom **Kratka pregleđ moje fenomenološke perspektive svijeta** (1954).

Postoji kozmičko kretanje Materije prema sve kompliciranijim stanjima u smjeru jednog »trećeg beskonačnog«, **Beskonačnog Kompleksnosti**, koje je jednako realno kao beskonačno malo i beskonačno veliko. Svijet se eksperimentalno pokazuje kao granični slučaj kompleksnosti i služi kao apsolutni referentni parametar za fenomen i proces kompleksifikacije, te se u Teilhardovim spisima pojavljuje kao jedinstvena sintagma u obliku »kompleksnost-svijest« (complexité-conscience). Promatra li se povijest svijeta u svjetlu parametra »kompleksnost-svijest«, pojavljuje se serija »kritičkih točaka« koje označavaju nove smjerove kozmičke evolucije.

Prva kritička točka jest »kritička točka vitalizacije«. Proizlašavi iz nederencirane primitivne mase atoma, iz atoma molekule, iz molekula ma putu rastuće kompleksnosti ultramolekula, događa se negdje na nivou proteina inicijalno izranjanje svijesti unutar Pred-živog (Pre-vivant). Zahvaljujući popratnom mehanizmu »reprodukcije« penjanje Kompleksnosti se ubrzava na zemlji putem filogeneze. Razgranjivanjem vrsta moguće je »mjeriti« napredovanje organske kompleksifikacije putem progresivne cerebracije. Unutar biosfere ističe se privilegirana osovina Kompleksnosti-Svijesti: osovina Primata.

Druga kritička točka jest »kritička točka refleksije« ili hominizacije. Nakon neke »hominizirajuće« mozgovne promjene kod antropoda nastupa pod konac tercijara »psihička refleksija«, tj. ne samo »znanje« nego »znanje da se zna«. S pojavom čovjeka, koji na izgled predstavlja samo novu »zoološku obitelj«, nastupa u stvari nešto mnogo radikalnije u svijetu, što Teilhard naziva »drugom vrstom života« koja stvara specijalni planetarni ovoj: Noosferu.

Slijedeću epihu razvoja imenuje Teilhard »razvojem korefleksije«. Primjenom kriterija Kompleksnosti-Svijesti na fenomen ljudske socijalizacije očituje se u ljudskom društvu s jedne strane manifestativni, nezaustavljivi i nepovratni progres tehničko-kulturnog uređenja, s druge strane, kao učinak zajedničke refleksije, tj. ko-refleksije, ljudski se duh kolektivno uzdiže, zahvaljujući vezama koje omogućuje tehnika, do shvaćanja novih dimenzija kao npr. evolutivnog organiciteta i korpuskularne strukture Univerzuma. Podvrg-

nuto procesualnom paru »organizacije-interiorizacije«, čovječanstvo, promatrano u svom zoološkom totalitetu, predstavlja jedinstveni spektakl jedne vrste koja se organsko-psihički »sintetizira« oko sebe same, u znaku »korporalizacionije« i »centracije« Noosfere kao cjeline.

Uspirkovano neologizmima i, za onog koji se nije navikao, pomalo zamornom Teilhardovu jeziku, mislim da nije teško prepoznati u ovoj zadnjoj, tj. trećoj opisanoj, fazi sveopćeg razvitka etapu u kojoj smo mi zatečeni danas. Iduće dvije etape znače Teilhardovu viziju budućnosti, i njihovu strukturu vrlo je teško adekvatno i razumljivo ukraško izložiti.

Nakon ove naše etape Teilhard predviđa »vjerojatnost kritičke točke Ultra-refleksije prema naprijed«, koja bi nastupila nakon totalne »tehničko-socio-mentalne konvergencije Čovječanstva spram sebe samog«. To bi, izgleda, impliciralo »izbijanje van Prostora i Vremena«. Stanovite precizne energetske pretpostavke kod čovjeka, kao što su npr. rastuće aktiviranje »ukusa za evoluiranje« i ukusa za »htjeti živjeti«, primoravaju nas na misao o »definitivnom pristupu ireverzibilnom« događaju kao »vrhovnoj granici Ko-refleksije«, tj. vrhovnoj granici »ljudske jednodušnosti«. Tu granicu naziva Teilhard »Točkom Omega« koju dalje eksplicira kao »personalizirajuće kozmičko žarište ujedinjenja i jedinstva«.

Posljednja Teilhardova vizionarska misao jest misao o »vjerojatnosti reakcije Omega na ljudsko nameće Teilhardu iz dva razloga: prvi razlog je taj što bi čisto »nagađana« i »kalkulirana« Omega bila preslaba da održava u srcu čovjeka dovoljnu strast da se »očovječi«, »hominizira« do kraja. Drugi razlog je taj, što je teško shvatiti, da se, ako Omega realno postoji, njezin »Ego« (»Ja«) ... na neki način ne da osjetiti ... svim refleksivnim elementima Svemira«. Na taj se način, zaključuje Teilhard de Chardin, stara i tradicionalna ideja »Objave« i »Struje Kršćanske Mistike« ponovno javlja i uvodi, ovaj put putem biologije i »evolutivne energetike«, u Kozmogenezu.

Da rezimiramo iskustvo Teilhardove naučno-istraživačke i intuitivno-vizionarske avanture u jednoj rečenici: Kozmogenezu i Antropogenezu prošle su »kritičku točku vitalizacije« i »kritičku točku refleksije«, prolaze etapu »razvoja Ko-refleksije« neke vrste nadolaženja »ultra-ljudskog«, proći će »vjerojatnu kritičku točku Ultrarefleksije« prema »točki Omega« čija je reakcija, poput neke vrste povratne sprege, vjerojatna u toku »Korefleksije«.

Nemoguće je ovdje pobrojiti, a kamoli detaljno analizirati, reakcije koje je izazvala Teilhardova misao kod najrazličitijih ljudi, ideoloških i profesionalnih grupacija. Iz vlastitog iskustva koje sam stekao s ljudima najrazličitijih profesija, intelektualnih i moralnih kvaliteta, koji su s naročitim žarom čitali Teilhardova djela, mogao sam zaključiti da se gotovo uvijek, osim rijetkih i utoliko lakše uočljivih slučajeva malograđanskog snobizma, radilo o iskrenom traženju odgovora na temeljna pitanja čovjeka o samom sebi.

Ljudi naučno-prosvjetnih djelatnosti traže u Teilhardovu djelu ono što ne nalaze na svojim uskim područjima omeđenim profesionalnim horizontima i »strogim« metodama i predmetnostima. Traže sveobuhvatne sinteze i smjele perspektive.

Homo-faberi tehničko-industrijalnog kolosa i virtuozni menadžeri prepoznali su u Teilhardu onog koji otkriva smisao (logos) i naslućuje svrhu (telos) rastućeg mašinskog svijeta: svijeta, koji je njihov egzistencijalni ambijent i mentalni zavičaj. Smatraju ga filozofom, još više, pjesnikom i prorokom sve više kibernetiziranog svijeta, jer žele vjerovati da taj svijet nije bez svoje imanentne Istine, Dobrote i Ljepote.

Tehnolozi društva, ljudi idejno-političkih angažmana inspiriraju se Teilhardovim vizijama o budućem svijetu. Predsjednik republike Senegal Leopold Sedar Senghor vidi u Teilhardu de Chardinu »Karlom Marxom nove Afrike« i specifičnog afričkog socijalizma. Inženjeri povijesti inspiriraju se Teilhardovim duhom mondijalističke integracije našeg planeta u rješavanju konkretnih

situacionih konflikata društva i zemlje koji su im zadani kao materija političke aktivnosti. I, konačno, anonimni čovjek one masivne osamljenosti, koja pokazuje rezistentnost i prema najrafiniranijim tehnikama otupljivanja oštice nesretne individualne samosvijesti, traži u djelima Teilharda novu univerzalnu mistiku, primjerenu i adekvatnu antropogenom mističkom porivu ka homo-diluvijalisa talko i homo-astronauticusa.

Roger Garaudy, poznati francuski marksist i član CK KPF, smatra da je Teilhard de Chardin stvorio platformu za stvarni dijalog između kršćanske misli i marksizma, i to upravo zbog naglašavanja historijskog porijekla duha, otvaranja optimističkih perspektiva razvoju čovječanstva, implicitne ili eksplicitne osude pesimističkog individualizma i subjektivizma.

Oni koji inkliniraju egzistencijalnoj analitici čovjeka i povijesti upućuju kritiku na Teilharda, koja je uperena protiv njegovog »naivnog optimizma« i brisanja **individualne personalnosti** u jednoj »suprahegelijanskoj« konzistentnoj totalitarnosti čovječanstva.

Istina, laici su u velikoj neodumci kako interpretirati ovu mnogoznačnu misao. Teolozi su, izgleda, još u većoj neprilici. Jedan od njih čak o čita zabunu koja vlada u teološkim krugovima kad je riječ o Teilhardu: »Jeste li tomist? Reći će vam se da se pater Teilhard stavio na nefilozofski plan. Teolog? Pater Teilhard nije nipošto htio teološko djelo. Naučenjak? Teilhard se nipošto nije ograničio samo na znanstveno područje. Svjetovnjak? Teilhard je genij koji nas sve nadilazi. Tradicionalist? Teilhard je daleko ispred svog stoljeća...«

Spomenuti Georges Crespy kaže da nitko ne može tvrditi da je Teilharda već razumio, i svaki pokušaj interpretacije njegove misli stavljen je pod znak nesigurnosti. Jedino što se može sa sigurnošću predvidjeti, kaže dalje Crespy, jest to da budućnost neće s manje interesa susrećati djelo Teilharda nego što to čini sadašnjost.

Franjo Zenko